

AHLÂK ÇALIŞMALARI VE AHLÂK FELSEFESİ DERGİSİ

Cilt Vol. 2 **Sayı** No. 1

Yayın Tarihi / Publication Date

Nisan / April, 2022

Yazıların sorumluluğu yazarlara, konuşmaların sorumluluğu konuşanlara aittir.

CC BY-NC-ND 4.0

Martha Nussbaum'un Dinsel Tahammülsüzlük Sorunu Üzerine Düşünceleri ve Çözüm Önerilerinin Bir İncelemesi

Ebru Güven¹

Öz: Ayrımcılık insanlığın tarihi kadar eski olumsuz, yıkıcı, ötekileştirici bir tutumdur. Irkçılık, cinsiyetçilik, milliyetçilik, mezhepçilik, dincilik, sınıfsallık gibi pek çok farklı biçimlerde görünür olmaktadır. Ayrımcı tutumların ve eğilimlerin kaynaklarına baktığımızda çok geniş bir nedenler sıralamasıyla karşılaşmaktayız. Örneğin yanlış öğrenmeler, yaratılmış korkular, çarpıtılmış nefret duygusu, bilimsel, felsefi, siyasi düşünceler, dini-siyasi kişilikler, kusurlu eğitim anlayışları gibi etkenler bunların bazıları olarak gösterilebilir. Ancak insanlık tarihinde sorunların her zaman çözümleri de üretilmiştir. Bu çalışmada ayrımcı tutumlardan biri olan dinsel tahammülsüzlük probleminin anlamı, kaynağı, yarattığı sorunlar ve bunlara yönelik çözümler tarihsel ve toplumsal açılardan ele alınırken Amerikalı filozof Martha Nussbaum'un görüşlerinden hareket edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ayrımcı tutum, dinsel ayrımcılık, dinsel tahammülsüzlük, Martha Nussbaum

An Analysis of Martha Nussbaum's Thoughts and Solutions on the Problem of Religious Intolerance

Abstract: Discrimination is a negative, destructive and marginalizing attitude as old as the history of humanity. It becomes visible in many different forms such as racism, sexism, nationalism, sectarianism, religiousness, and classism. When we look at the sources of discriminatory attitudes and tendencies, we encounter a wide range of reasons. For example, factors such as wrong learning, created fears, distorted feelings of hatred, scientific, philosophical, political thoughts, religious-political personalities, and flawed educational understandings can be shown as some of these. In this study, while the meaning, source, problems and solutions to the problem of religious intolerance, which is one of the discriminatory attitudes, are discussed from historical and social perspectives, the views of the American philosopher Martha Nussbaum are taken into consideration.

Keywords: Discriminatory attitude, religious discrimination, religious intolerance, Martha Nussbaum

DOI: 10.5281/zenodo.6476568
ahlâk dergisi, 2022

Başvuru:20.10.2021
Kabul:21.03.2022

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, ebruguyen@artvin.edu.tr
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5812-401X>

Giriş

İçinde bulunduğumuz yüzyılda insanca iyi yaşam araştırmalarında en çok tartışılan teorik ve pratik problem alanlarından birisi ayrımcılık meselesidir. Ayrımcılık bir kişi ya da grubu çeşitli özelliklerinden dolayı olumsuz olarak farklı görmek, eşitsiz görmek, ayrı görmek, onlara önyargılı yaklaşmak anlamlarına gelir. Bu tür tutum ve davranışlar çok çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmakla birlikte bunların en çok tartışılan ve insanlık için büyük sorunlara yol açmış olanları ırkçılık, milliyetçilik, dinsel çatışmalar, sınıfsal çatışmalar, medeniyetler çatışması, cinsiyet ayrımcılığı olarak belirlemektedir. Hepsi farklı alanlarda ortaya çıkmış olsa da bu çatışma örneklerinin temel önermesi “biz ve öteki ayrımı vardır” şeklinde formüle edilebilir. Bu çalışmada özellikle dinler arasında yaşanan ayrımcı, hoşgörüsüz, tahammülsüz etik ve politik tutumlara ve bunların oluşturduğu sorunlara yönelik çözümlere Amerikalı filozof Martha Nussbaum’un felsefesi vasıtasıyla bakmaya çalışacağız.

Ben ve öteki ayrımı her zaman sorunlu olmayabilir. Hatta bunun ahlâkî olarak “mutlak” olduğunu öne süren görüşler mevcuttur.² Buna göre iki tür başkalık söz konusudur; “mutlak başkalık” ve “görelî başkalık”. “Mutlak başkalık” toplumsal ve tarihsel olandan bağımsız biçimde ortaya çıkar. Fakat siyasî düzeyde, başkalık farklılıklar üzerinden ortaya çıkar ve böylece tarih ve kültür bağlamında şekillenen bir öteki kavramı belirir. Siyasî düzeyde oluşan böyle bir öteki deneyimi “görelî başkalık” olarak adlandırılır (Direk, 2013). Siyasî zeminin ürünü olan görelî ötekilik ve bu ötekinin kimliklerinin belirlenmesindeki ölçütlerden biri de dini aidiyetlerdir. Buradan hareketle genelde ayrımcı tutumları ve özelde burada ele aldığımız dinsel ayrımcılığı görelî başkalığın olumsuz bir versiyonu olarak adlandırmak mümkündür. Peki dinler arasında farklılıkları belirleyen unsurlar nelerdir? Oldukça geniş bir araştırmayı gerektirse de sorunun cevabı hakkında birkaç tespite yer verebiliriz. Örneğin, bir araştırmaya göre, kutsal metinlerin yorumu konusundaki farklılıklar, din bağlıları arasında sosyal-kültürel farklı arka planların olması, zamanın ilerlemesi ve toplumların gelişip birbirine kaynaşması sürecine bağlı olarak ortaya çıkan değişim, etkileşim ve senkretizm, dinin siyasallaşması ve din anlayışındaki siyasal etkenler farklılıkları belirleyen nedenler arasında sayılabilir (Gündüz, 2004). Başka bir tespite göre dinler kendi "beriki"lerini inşa ederken şu özellikler öne çıkmaktadır: (a) Bireysel ve ailevî; (b) sosyal ve toplumsal; (c) evrensel ve

² Zeynep Direk'in, Levinas'ın “başkalık” kavramı üzerine yaptığı yorum burada açıklayıcıdır. Konu ile ilgili olarak bkz. Direk, 2013.

kozmetik özellikler (Yavuz, 2009, s. 33). Bu ortaklıkların taşıyıcıları dinlerin “beriki”leri olurken bunları taşımayanlar ise “öteki”ler olarak görülür. Bir diğer araştırma ise örneğin İslam’daki başkası kavramını anlamaya çalışır ve İslam’da ontolojik olmayan bir “öteki” profilinden ziyade, daha çok pratik, pragmatik, coğrafi, kültürel, siyasî vb., gibi ayrımları öne çıkaran bir “ötekilik”in varlığından söz eder (Yılmaz, 2008, s. 138).

Dinler çoğunlukla barış içinde birlikte yaşamaya, sevgiye, merhamete, esenliğe vurgu yapsa da dinler tarihinde onların farklılıkları öne çıkararak anlaşmazlıklara, çatışmalara ve en önemlisi de savaşlara yol açtıklarına çok sık rastlamaktayız. Aynı zamanda her dinin varoluş sürecinde pek çok baskıya karşı mücadele ettiği bilinmektedir. Örneğin Hıristiyanlık ortaya çıktığı sıralarda Roma İmparatorluğu’nun resmî dinleri karşısında gizlice var olmaya çalışırken çeşitli zulümlere maruz kalmıştır. Yine Yahudilerin özellikle Hıristiyan Avrupa’da bir korku kaynağı, düşman olarak algılanmaları çok yaygındır ve bu günümüzde bile devam etmektedir. Ancak nispeten azalmakta olan bu düşmanlık duygusunun giderek yer değiştirdiği ve Yahudi düşmanlığının yerini özellikle İslam düşmanlığı ve İslam’a karşı bir korkunun aldığını görmekteyiz. Farklılıklar nedeniyle dinlere karşı ortaya çıkmış bu tür husumetlerle ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Dinsel ayrımcı tutumlar aslında pek eskidir ve yukarıda da belirtildiği gibi çeşitli ayrımcı tutumların bir tür farklı yansımasıdır. Irkçılık, dincilik, milliyetçilik, mezhepçilik, cinsiyetçilik, sınıfsal ayırım temelde ötekileştirme düşüncesinden ileri gelir. Bu tutumların nasıl ortaya çıktığından çok bu tutumların bilimsel bir tanım olarak nasıl yerleşik hale geldikleri önemlidir. Böyle bir arayışta ise siyasî, dinî kimlikleriyle öne çıkan liderlerle ya da fikir insanlarıyla örneğin filozoflarla, bilim insanlarıyla karşılaşmaktayız. Örneğin bir öteki-ayrı olan kavrayışına daha ilkçağ Yunan felsefesinde Platon’un *Devlet*’inde rastlamaktayız. Düşman düşüncesi elbette Platon’dan eskidir, ancak bu konuya bir filozofun katkısı felsefenin doğru bilgiye ulaşma çabası nedeniyle insanlık üzerindeki etkisi açısından önemlidir. Platon *Devlet*’te adalet kavramı üzerine bir araştırma yürütürken toplumun nasıl oluştuğunu ve yapısını anlatır. Bu etik-politik anlatımda çok öne çıkmasa da bir düşman kavrayışı düşüncesine yer verildiğini görmekteyiz. *Devlet*’in Beşinci Kitap’ında Sokrates ve Glaukon arasında şöyle bir diyalog geçmektedir:

-Bence de öyle. Bizi dinlerse Yunanlılar kendi aralarında savaşacaklarına, yabancılarla cenkleşsinler. ...

-Savaşma ve çatışma diye iki söz olduğuna göre, insanlar arasında iki çeşit kavga vardır: Biri yakınlar ve soydaşlar arasındaki kavga, öteki soyca ve kanca ayrı insanlar arasındaki kavga. Yakınlarımızla olursa çatışma, yabancılarla olursa savaş olur. ...

-Şimdi söyleyeceğim doğru mu, bir düşün: Ben diyorum ki, bütün Yunanlılar bir soydandır, akraba sayılırlar... Soyca ve kanca yabancıardan ayrılırlar. ...

-Yunanlılarla yabancılar dövüşürse, buna savaş diyeceğiz; çünkü bunlar gerçekten düşmandır birbirine. Yunanlılar Yunanlılarla dövüşürse, Yunan ülkesinde bozukluk, ikilik var diyeceğiz. Bu dövüşün adı da çatışma olacak; çünkü bütün Yunanlılar dosttur aslında (Platon, 1995, 469-b, 470-c d).

Bu diyalogda soy ve kan birlikteliğine bir inanç ve vurgu dikkat çekmektedir. Bugün özellikle ırk, din ve kültür ayrımcılığının temelinde var olan nedenlerden biri, böyle bir birliğin lehinde hareket etmenin doğru kabul edilmesi düşüncesidir. Bu konuda başvuracağımız diğer önemli bir kaynak da Robert Bernasconi'nin *İrk Kavramını Kim İcat Etti?* başlıklı eseridir. Burada da dikkat çeken konu, Batı felsefe tarihinin ve modern düşüncenin Aydınlanmacı olarak tanıdığımız büyük filozoflarının ve bilim adamlarının kölelik ve ırkçılık gibi yıkıcı fikirlerin gelişmesinde oynadıkları roldür. Örneğin kölelik, ırkçılık ve bunlarla ilişkili olarak dinî üstünlük konularında J. Locke, Hobbes, Grotius, Leibniz, Kant, Hegel gibi filozofların bu kavramların geliştirilmesinde doğrudan ve kesin bir biçimde belirleyici olduklarına şahit olmaktayız (Bernasconi, 2018). Bu eserde filozofların beyaz Avrupalı ırkın ve diğer ırkların farklarına odaklandıklarını ve ırk ayrımlarını bilimsel ve felsefî temellere dayandırdıklarını görüyoruz. Ancak ayrımcı tutumların temel yanılgısı, lehine hareket edilmesi gereken bir soy ya da kan bağının varlığına dair inançtır. Bugün böyle bir düşünceye dayanarak ırkçı, dinci, cinsiyetçi vb. gibi ayrımlara başvurmanın irrasyonel olduğu çok daha kesin biçimde söylenebilmektedir. Örneğin Huntington'un medeniyetler çatışması teorisine karşı olarak bugün medeniyetler ve dinler arası diyalogun mümkün olduğunu savunan teorilerin uygulama alanında daha çok tercih edildiğini ve insanlığın çatışmaya değil, diyalog kurmaya daha istekli olduğu görmekteyiz (Yılmaz, 2006, ss. 14-22). Dolayısıyla insanlar arası soy, ırk, kültür gibi ayrımların özellikle bugün ulaştığımız kavrayışta yer alması insanî gelişme açısından pek yerli yerinde durmamaktadır.

Nussbaum'un Dinsel Tahammülsüzlük Üzerine Düşünceleri

Amerikalı filozof Martha Nussbaum geliştirmiş olduğu olanaklar yaklaşımı ile ayrımcı tutumları ele aldığında, bunların insanî olanakları ve insanî yaşamları yıkıma uğratmada en kötücül etkiye sahip olduklarını ileri sürer. Dinler, cinsiyetler, kültürler arasında sürüp giden ayrımcı tutumların insanca iyi yaşamların kurulmasında acilen ele alınması ve çözüme ulaştırılması gereken sorunlar olduklarını düşünür. Nussbaum bu amaçla önce bu tür yıkıcı, önyargılı düşünce ve uygulamaların kaynağına bakar. Bu bakışta, ayrımcı tutumlarda öğrenilmiş bir nefret duygusunun varlığına işaret eder. Örneğin tikslenme ya da nefret gibi çoğu temel duygu, doğuştan evrimsel bir esasa sahip olduğu halde öğrenme aracılığıyla da çocuğun davranışlarını biçimlendirmektedir. Tikslenme duygusu insanın zararlı ve hastalığa yol açabilecek durumlara karşı tedbir almasını sağlayan evrimsel bir kazanım olarak değerliyken, çocuğun bu arada etrafındaki yetişkin çevreden edindiği “izdüşümsel tikslenme/nefret” (*projective disgust*) duygusu diye adlandırılan daha farklı bir tikslenme duygusu sorunludur. Çünkü izdüşümsel tikslenme/nefret duygusu tehlikeli olduğu açık olan varlıklara yönelik nefretten ayrı niteliktedir. İzdüşümsel tiksinti örneğin, bir bireyin belli özelliklerinden dolayı düşman olarak ilan edilmesi ile ona yöneltilen sevgisizlik halinin duygusal görünümüdür. Nussbaum bu tür bir tikslenme duygusunun doğal olmadığını belirtir. Çocuğa toplum tarafından öğretilen bu duygu gerçek dışı bir nefretten kaynaklanmaktadır. Çocuk bu nefret duygusuyla sadece tehlikeli nesnelere karşı değil, toplumda ikincil olarak değerlendirilen kişilere, gruplara karşı da bir tikslenme duygusu geliştirir. Örneğin böyle bir duygu edinen orta sınıf-Amerikalı-beyaz bir çocukta orta sınıf-Amerikalı-beyaz olmayan insanlara tiksinierek bakma davranışı gelişir. Çünkü izdüşümsel tiksinimenin/nefretin temel manifestosu “bedenini alt-ikincil grupların üyelerinden sakınmalı, onların sana değmesine izin vermemeli, hatta onların dokunduğu nesnelere bile sakınmalısın” şeklindedir (Nussbaum, 2010, ss. 32-33). Nussbaum bireylere, sınıflara, dinlere, ırklara ya da uluslara karşı bu tutumların temelinde çarpıtılmış nefretin, yanıltılmış, abartılmış ve işlenmiş bir korkunun varlığına işaret eder. Korku evrimsel doğamızın getirdiği faydalı bir duygu olmakla birlikte insanın gelişmesinde merhamet, sevgi, şefkat gibi daha gelişmiş duygulara oranla çok işlevli değildir. Bu nedenle Nussbaum korkuların kusursuz bir kılavuz olmadıklarını düşünür. İnsanların tarihsel süreçte kadınlara, farklı dinlere, farklı kültürlere vb. karşı düşmanlığının temelinde amacını kaybetmiş korku ve iğrenme duygularının bu anlamda kötü birer yol gösterici olduğunu belirler.

Bununla bağlantılı olarak modern ulus devletin doğuşundan beri, Avrupa uluslarının ulus olmanın kökeninde yeni göçmenlerin paylaşmasının olanaksız olmasa bile son derece güç olduğu bazı nitelikler bulunduğunu düşündüklerini belirtir. Bu uluslar kanı, toprağı, etnik-dilsel halk unsurlarını ve dini, ulusal bir kimliğin zorunlu veya en azından merkezi öğeleri olarak görmüşlerdir. Bu nedenle coğrafî kökenleri, kutsal toprakları, ana dilleri veya görünüşleri ve giyim kuşamları farklı olan insanlar bir ülkede ne kadar uzun süre yaşamış olurlarsa olsunlar asla buraya tümüyle ait sayılmamışlardır. (Nussbaum, 2018, s. 32). Burada sorunlu olan şey, örneğin Müslümanların burkasına ya da birçok farklı türden giyinme, inanma, ibadet biçimlerine yönelik korku değil, bu farklılıklar karşısında insan zihninin tarif edilemez dehşetler ve yozluklar hayal etme arzusudur (Nussbaum, 2018, s. 59). Bu çeşit olumsuz duyguların bireylerde ve toplumlarda kök salması derin önyargılara ve bu önyargılara dayalı ayrımcı tutumlara yol açmaktadır. Tarihsel süreç ise bu tür ayrımcı tutumların örneklerinin bir tür serimlenmesi gibidir adeta.

Nussbaum üç Avrupa ülkesinde uygulamaya sokulan kanunları ele alarak özellikle günümüz Batı dünyasında bu sorunun boyutlarına dikkatleri çekmektedir: Fransa, Belçika ve İtalya Müslümanların tüm kamusal alanlarda *burka* ve *nikap* giymelerini yasaklayan bir kanunu kabul ettiler. Bu ülkelerde bu giysileri aktüel olarak giyenler sadece dar bir Müslüman azınlık olmasına rağmen (İtalya'da, örneğin, en güvenilir tahmine göre 100 kişi ve en şişirilmiş tahmine göre bile sadece 3000 kişi) bu kanunlar (insanların din özgürlüğüne ve vicdan özgürlüğüne kesinlikle ağır bir kısıtlama getiren) en üst düzeyde işleme sokulmuştur ve bu durum derin bir kamusal krizin varlığını ifade etmektedir (Nussbaum 2012, s. 3). Nussbaum bu durumu bir kamusal kriz olarak adlandırmaktadır ve ötekileştirici bakışın köktenci olduğunu tespit etmektedir. Ortada derin haksız uygulamalar mevcuttur. Bu haksız kalıp yargılar ve uygulamalar bir dine karşı düşmanlığın, o dinin büyük bir tehdit içermediği halde tamamen düşmanca tutumlardan dolayı kötücül ilan edilmesine ve yok sayılmasının önünün açılmasına neden olmaktadır. Avrupa'da pek çok ülkenin Müslümanların başörtüsü konusunda sadece saçlarını örtmek ile ilgili yasal düzenlemeler gerçekleştirmeleri, Fransa'da okullarda kız öğrencilerin başörtülü olarak okula gidemeyecekleri, Avrupa'nın en fazla Müslüman nüfusuna sahip olan Kosova'da da benzer yasaklamaların yürürlükte olmasını; Almanya, Hollanda, İspanya ve Belçika'nın bazı kesimlerinde kamu çalışanları -öğretmenler de dâhil- başörtüsü ile işe gidememelerini Nussbaum önyargılı, ötekileştirici, ayrıştırıcı, haksız

ve insanî olanakların ortadan kaldırılması olarak değerlendirmektedir (Nussbaum, 2012, s. 4). Müslüman başörtüsüne karşı böyle bir tutum karşısında Avrupa'da pek çok ülkede rahipler ve rahibelere tam kıyafetleriyle eğitim öğretim yapmaları için izin verilmesini eleştirmekte; bunun kıyafetin insan haklarıyla ilişkilendirilmesi değil, tamamen bir din ayrımcılığı ve din düşmanlığı olduğunu iddia etmektedir. İsviçre'de kız basketbolcuların müsabakalarda başörtüsü takamamalarını, Rusya'da Müslüman kadınların pasaport fotoğraflarının başörtülü olması hakkını geri almalarını, fakat daha sonra bir genç kızın okula başörtüsüyle gitme talebinin reddedilmesini ve Kuzey Kafkasya'da tüm baş örtme biçimlerinin yasaklanmasını bu ayrımcı ve düşmanca tutumların açık örnekleri olarak vermektedir. Bu durum Nussbaum için nefretler aracılığıyla ortaya çıkmış bir medeniyetler çatışmasının göstergesidir. Başörtülü kişilerin toplum içindeki sayılarının çok az olmasına rağmen uygulamaların bu kadar sert ve keskin olmasını bir korkunun ve nefretin varlığının göstergesi olarak değerlendirir. İsviçre'de, Müslümanların yönetimi ele geçirmesi korkusu nedeniyle bir kampanya oluşturma talebinin ardından yapılan popüler bir referandumda -gerçekte birkaç camide minare olmasına rağmen- %57 ile minareli cami yapımı yasaklanır (İsviçre'de şu anda 150 camiden sadece 4'ünün minaresi vardır). Bu tespitte ona göre mimari konular ve kaygılar tamamıyla semboliktir. Küçük ve bazen tuhaf biçimlerde, Müslüman korkusu çirkin başını göstermektedir (Nussbaum, 2012, ss. 4-5). Nussbaum bu somut örnekler ve realitelerle aslında toplumlarda dayanağı bulunmayan bir din korkusu ve düşmanlığının yaratıldığını ifade etmeye çalışmaktadır. Bu durum ona göre özellikle Avrupa ve Amerika toplumların çok ivedi bir şekilde kendi üzerine derin bir şüpheyi, sorgulamayı, eleştiriye yöneltmelerini ve sorunla ilgili etik ve politik köklü çözümleri üretmelerini gerektirmektedir.

Nussbaum'un Dinsel Tahammülsüzlük Üzerine Çözüm Önerileri

Nussbaum, yirmi birinci yüzyılda din ile ilgili bir endişe ve şüphe çağından geçmekte olduğumuzu öne sürmektedir. Batı ya da Eski Dünya dinî çatışmalar ve savaşlar konusunda hem kendi sınırları içinde hem de diğer kültürler, toplumlar ve dinler arası alanda çok masum bir geçmişe sahip olmamakla birlikte, dindarlara hoşgörülü davrandıklarını düşünerek kendileriyle gurur duymaktadırlar (Nussbaum 2012, s. 1). Ancak Nussbaum, dünyaya fakat daha çok kendi toplumuna önemli bir çağrıda bulunmaktadır. Dinler arasındaki çatışmaların nedenleri konusunda tüm toplumların kendileri üzerine şüpheli bir tavırla yönelmesi ve bu konu üzerinde çözümleyici bir tavırla düşünmeleri gerekliliğini salık verir. Bu şüpheye çağırıyor

ise Şu Şekilde ifade etmektedir: “Bugün bizim bu keyfi öz-değerlendirmeden Şüphe etmek için pek çok nedenimiz var. Bu durum, tüm Batı toplumlarını Şu anda bozan çirkin korku ve Şüphe köklerini açığa çıkarmaya çalışırken Batılıları acil bir eleştirel öz-sorgulamaya çağırıyor” (Nussbaum 2012, s. 2). Böylece dinler arası çatışmaların nedenlerinin iyice açıklığa kavuŐturulmasından yanadır. Bu araŐtırmada Batının kendi öz eleŐtirisini yaparak insanlığın daha gelişmiş bir aŐamaya geçiŐi için sorumluluklarını taŐıması gerektiğini vurgular. Burada bir “Batılı” ve “Batılı olmayan” değerler ayrımı yapmanın hatalarına dikkat çeker. Çünkü ona göre Batı ve Doğu arasında hiyerarŐik bir kurgu söz konusu değildir ve tüm toplumlar kendine özgü ve değerli kültürler üretmektedirler. Böyle bir yaklaşımla hareket etmek üretilmiş ve çarpıtılmış olan bu korku durumunu çözmek için olumlu olacaktır. Bir başka açıdan Batı toplumlarında yaratılmış olan böyle bir iklimi irdeleyecek iyi bir yaklaŐımın üç bileŐenle geliŐtirilmesi yerindedir. Bu ilkeler: İyi ilkeler; narsistik olmayan bir tutarlılık vurgusu; “iç gözlerin”, yani dünyayı azınlık deneyiminin bakış açısından görme yeteneğinin geliŐtirilmesi (Nussbaum, 2018, s. 83).

Nussbaum ayrımcı tutumları ortadan kaldırmmanın iyi ilkelerini felsefenin yardımıyla keŐfedebileceęimizi düşünür, çünkü felsefenin bu konular üzerine düşünmeyi isteyen herkese ıŐık tutacak pratik öneme sahip olduğunu kabul etmektedir. Bu nedenle de siyaset felsefesinin dinsel farklılıklara ve bunların yol açtığı kaygılara ilişkin neler söyleyebileceğini incelemek gerektiğini vurgular. Kendisi de felsefesinde böyle bir incelemeyi baŐlatır.

Nussbaum bu ilkeleri araŐtırırken tarihsel bakımdan Amerikan geleneklerine baŐvurmaktadır. Ancak bu araŐtırmada dinsel hoşgörü siyasalarının Batı’dan daha önce de var olduklarının özellikle vurgusunu yapar. Bu görüŐünü desteklemek için olanaklar yaklaŐımını birlikte geliŐtirdięi Amartya Sen’in araŐtırmalarına baŐvurur. Sen, *Kimlik ve Şiddet* adlı eserinde demokrasinin ve onun ilke ve değerlerinin en temelinde yer alan temel hak ve özgürlükler düşüncesinin üretilmesinde yalnızca “Batı”nın değil, fakat diğer “Batılı-olmayan” toplumların da katkısının hayli yüksek olduğunu ayrıntılı biçimde tartıŐmaktadır (Sen, 2010). Sen’in pek çok örnekle birlikte etkili bir biçimde ispatlamaya çalıŐtıęı bu konu ile ilgili görüŐleri bu konuda bir fikir oluŐturması açısından önemlidir. Ona göre Batı dünyasının “Batılı” diye adlandırılan evrensel değerler hakkında örneğin demokrasi gibi fikirler üzerinde hiçbir mülkiyet hakkı olamaz. Demokrasinin modern kurumsal biçimleri her yerde görece yeni olmakla birlikte, kamusal katılımı ve kamuya açık akıl yürütme biçimindeki demokrasi

tarihine dünyanın her yerinde rastlanır (Sen, 2010, s. 75). Sen, örneğin, demokrasinin kurucusu olan antik Yunanlıların, kendilerini Yunan uygarlığının mirasçısı olduklarını iddia eden Gotlar ve Vizigotlarla değil de, antik İranlılarla, Hintlilerle ya da Mısırlılarla konuşmayı daha çok tercih ettiklerini belirtmektedir. Sen'in önemli örneklerinden biri de uygarlıkların demokrasi unsurları üzerindeki katkılarıdır. O, Antik Yunan uygarlığının demokrasi kültürüne katkılarının yanında aynı tarihlerde Asya'da örneğin, İran'da, Baktria'da, Hindistan'da kent konseyleri, halk meclisleri, konseyin önerip meclisin seçtiği yargıçlar gibi demokrasi unsurlarının yer almasıyla bu toplumların demokrasinin yeşermesine önemli katkılar sağladıklarını belirtir. Demokrasinin gelişmesindeki önemli unsurlardan biri de kamuya açık akıl yürütmedir. Sen bu tür demokratik akıl yürütme örneklerinin sadece antik Yunan'da değil, örneğin, Hindistan'da farklı görüş taraftarlarının birbirlerini ikna etmek için oluşturdukları herkese açık toplantılarda, Budist konseylerinin tartışmalarında da görüldüğünü ifade eder. Ya da Japonların MS 604'de ilan ettikleri "on yedi maddelik anayasa"nın on üçüncü yüzyıldaki Magna Carta'dan çok önceki varlığı demokrasinin yalnızca Batıda yeşermediğinin bir göstergesidir. On üçüncü yüzyılda Cordoba Halifesi III. Abdu'r-Rahman'ın, on altıncı yüzyılda Hint İmparatoru Ekber'in kamuya açık tartışmalara verdikleri önem de diğer kültürel katkı örnekleridir. Ya da Nelson Mandela'nın çağımızdaki demokrasi mücadelesi demokrasi kültürüne Batılı olmayan kültürlerden verilebilecek en güçlü örnektir (Sen, 2010, ss. 71-76). Fakat bu görüşlere katılmayan pek çok Batılı ve Batılı-olmayan düşünce insanlarıyla karşılaşmak mümkündür. Samuel P. Huntington bu konuda ilk akla gelen isimlerden biridir. Huntington, Batının diğer medeniyetlerden esaslı derecede farklı olduğunu savunmakta ve bugün evrensel insanî değerler olarak kabul edilen ferdiyetçilik, liberalizm, anayasacılık, insan hakları, eşitlik, hürriyet, hukuk nizamı, demokrasi gibi kavramların yalnızca Batı medeniyetinin kültürüne ait olduklarını belirtmektedir (Huntington, 2006, s. 42). Bunların Batı tarafından üretilmiş olduğunu savunmak bir anlamda Batının Batılı-olmayan medeniyetlere göre daha barışçıl, rasyonel, uyumlu, hoşgörülü olduğuna dair bir vurgu çabasını da içermektedir. Ancak Avrupa "dinsel azınlıklarla baş etmek için genelde asimilasyon, coğrafyalara hapsetmek, muhalifleri kovmak ve şeklen hoşgörülü resmî kiliseler kurmak gibi başka stratejilere bel bağlamıştır (Nussbaum, 2018, s. 85). O halde hoşgörü, demokrasi, insan hakları gibi insanlığı geliştiren değerlerin tarihsel olarak Batılı-olmayan toplumlarda da Batılı toplumlardan önce, aynı zamanlarda ya da sonrasında geliştirildiğini

söylemek mümkündür. Dolayısıyla bu değerlerin bütün insanlığa ait olduğunu düşünmek Sen'in gösterdiği örnekler vasıtasıyla daha makul olarak durmaktadır.

İnsanlığın ortak miraslara sahip olduğunu kabul eden Nussbaum böylece toplumlarda, ayrımcılığı çözümlenmeye ilişkin iyi ilkeleri ise şu şekilde belirlemeye çalışmaktadır: Çatışmacı bir dünyanın oluşmasını engellemek için temel ilkelerimiz onur, kırılabilirlik ve hak sahipliği ilkeleridir. Birinci ilke tüm insanların eşit derecede onurlu olduğunu söyler. Onur oldukça içerikli bir kavram olmakla birlikte kesin çizgilerle tanımlanması güç bir kavramdır. Nussbaum yine de onurun *saygı* gibi başka kavramlarla ve daha özgül birçok siyasal ilkeyle ilişkisi sayesinde somutluk kazanan bir kavram olduğunu belirtir. Onur, bir kimsenin kendisini haklılıkla bir saygı nesnesi haline getiren niteliğidir (Nussbaum, 2018, s. 86). Ancak Nussbaum sadece akla önem atfeden insanlık onuru kavramının günümüzde eleştirilmesini ve böylece insan onuru kavramının genişletiliyor olmasını önemser. Bu genişletilmiş kavrayışla birlikte insan olan ve insan-olmayan tüm varlık alanlarında ilke olarak gelişmiş bir onur kavramını kabul etmek ayrımcı tutum ve davranışların önlenmesinde önemlidir.

İkinci ilke vicdan ilkesidir. İnsanların yaşamının nihai anlamını aramasını sağlayan ve sık sık "vicdan" diye anılan yeti, insanların çok önemli bir parçasıdır ve onurlarıyla sıkı sıkıya ilişkilidir veya en azından onun bir yönünü meydana getirir (Nussbaum, 2018, s. 89). Nussbaum'a göre vicdanı ihlal etmek insanlık onuruna saldırıda bulunmak demektir ve bunu kırılabilirlik öncülüyle ilişkilendirir. Kırılabilirlik ölçütünün ise insanlığa, vicdana eşit saygının söz konusu olduğu siyasal ve toplumsal yaşam koşullarının önemli olduğunu gösterdiğini iddia eder. Dolayısıyla örneğin Stoacıların, bir kimse hapiste, köleleştirilmiş, hatta işkence altında olsa bile vicdanın daima tamamen özgür olduğunu savunmalarını da reddeder. Kırılabilirlik öncülü, Nussbaum için, vicdana eşit saygı gösterilmesini, dünyevi koşulların hem inanç özgürlüğünü hem de ifade ve icra özgürlüğünü koruyacak şekilde iyileştirilmesi gerektiğini ifade eder. Kırılabilirlik öncülü özgürlüğün tümüyle yeterli olması gerektiğini de belirtir. Nussbaum insanların kendi evlerinde fısıldayarak dua edebilmelerinin hakiki bir dinsel özgürlüklerinin bulunduğu anlamına hiç gelmediğini belirtir. Burada Çin'in tutumunu örnekleyerek özgürlüklerin tam ve yeterli olması gerekliliğini açıklar. Çin birçok dindar kimseyi kendi dinsel inanç ve edimlerini gizli tutmaya zorlamaktadır. Birçok Çinlinin dinsel inançlarının olduğu ve bu inançları muhtemelen kendi evlerinin mahremiyeti içinde (elbette bu mahremiyete sahip oldukları ölçüde) yaşadıkları bilinmesine rağmen, Nussbaum burada

dinsel özgürlüğün gerektiği gibi korumadığı sonucuna varmanın yersiz olmayacağını belirtir (Nussbaum, 2018, s. 92). Dolayısıyla kırılabilirlik öncülü vicdanın, dinin, inancın özgür olmasını gerektirir. Nitekim günümüzde hukuk geleneklerinin çoğu, toplumun kişisel özgürlüklerin çoğunun askıya alındığı hâllerde bile dinin özgürce icra edilmesini sağlayacak asgarî koşulların sağlanmasının önemli olduğunu kabul eder, hatta bunu savunurlar (Nussbaum, 2018, ss. 92-93). Nussbaum tüm bunlardan hareketle toplumsal yapılanma süreçleri ve özellikle anayasaların geliştirilirken dinlerin insan yaşamındaki yerini görerek, evrensel insanî değerler üzerinden insanca yaşamın esaslarını kurabilmenin önemini vurgulamaktadır.

Ona göre içinden geçtiğimiz zor zamanların aşılması için Sokratesçi bir etik düşünce ve yaklaşımla hareket edilmesi çok önemli bir yöntemdir. Bu etik yaklaşım Sokratesçi bir ruh içinde şu üç içerikte birleştirilen bir etik anlayıştır:

-Bütün bireyler için eşit saygı ve anlayışı ifade eden ve günümüzde dinî farklılıklar ile yüzleşmemizi gerektiren politik prensipler. (Bu prensipler aslında Avrupa'nın ve Birleşik Devletlerin politik geleneklerinin doğasında mevcuttur.)

-Başkalarının gözündeki toz taneciklerine dikkat çekerken kendi gözündeki koca mertekleri göremeyen özellikle kendini bir istisna olarak ele alan tutarsızlıkları ortaya çıkaran ve eleştiren titiz eleştirel düşünme.

-Dünyanın, dinî ya da etnik kökeninde farklı bir kişinin bakış açısından nasıl görüldüğünü anlamamızı mümkün kılan, yaratıcı hayal gücü kapasitesi olan sistemli bir "içteki gözler" (*innereyes*) kültürü (Nussbaum, 2012, ss. 2-3).

Nussbaum, bu etik erdemlerin karmaşık bir dünyada her zaman yardımcı olacağını düşünmektedir. Onlara şimdi her zamankinden daha çok ihtiyaç duyulduğu konusunda uyarıda bulunmaktadır. *Yeni Dinsel Tahammülsüzlük Endişeli Bir Çağda Korku Politikalarının Üstesinden Gelmek* (*The New Religious Intolerance Overcoming the Politics of Fear In An Anxious Age*) adlı kitabına dinî bir şahıs olan Arnold Jacob Wolf'un "Kendinizi tanıyın, böylece kendi dışınıza çıkabilir, adalete hizmet edebilir ve barışa katkıda bulunabilirsiniz." sözleriyle başlar ve kendisinin de bu kitapta aktarmayı umduğu mesajın tam olarak bu olduğunu belirtir (Nussbaum 2018, s. 11). Yani insanî olana yaklaşmak için birbirimizi ayırtmadan, azınlık olanın, ötekileştirdiğimizin, başka soydan, dinden, milletten, cinsiyetten, sınıftan olanın gözünden dünyaya bakabilmemiz, insan olarak duygudaşlık kurabilmemiz ve politik anlamda

da temel haklarını tanımamız gerekir. Barışı kurmak için çabalamamız, adaletli yaşamayı ilke edinmemiz savaşa, farklılıkları öne çıkarmaya, kendi çıkarlarına hizmet etmeye göre daha iyidir. Nussbaum, bu problemleri aşmada ve barışı kurmada dinî liderlerin önemli roller oynadıklarına inanmaktadır ve bu nedenle, örneğin Papa'nın bu konu ile ilgili açıklamasını önemli görmektedir:

“Papa'nın da belirttiği gibi, ‘Başkalarının kültürüne olan saygımız, her toplumun insani yaşama meselesine cevap verme teşebbüsüne duyduğumuz saygıdan kaynaklanıyor. Her kültürün bize öğreteceği bir şeyleri var... Dolayısıyla, bazılarının bu kadar tehdit edici bulunduğu 'farklılık', saygılı diyalog yoluyla, insan varoluşunun gizeminin daha derin bir şekilde kavranabilmesinin kaynağı olabilir.’... Ancak cehalet, sevginin büyük bir düşmanıdır ve insan çeşitliliğine yönelik bir eğitim, cehalete karşı gerekli ve etkili bir silahtır” (Nussbaum, 2000, s. 260).

Papa'nın bu açıklamaları önemlidir. Çünkü özellikle dinî ve siyasî liderlerin, toplum önderlerinin, sanatçıların, düşünürlerin, bilim insanlarının toplumlar ve insanlar üzerindeki etkileri açık ve kesindir. Bu nedenle onların verdikleri mesajlar ve tüm açıklamalar insanî olanı oluşturma ve geliştirme yönelimli olmalıdır ve devamlı olarak iyileştirmeye, doğrunun araştırılmasına yönelik duygudaş, eleştirel ve sorgulayıcı düşünce ile yürümelidir.

Batıdaki çoğunlukla abartılmış olan ötekine yönelik korku bir taraftan da cehaletin, bir karanlık düşüncenin varlığının devam ettiğine dair göstergedir. Nussbaum cehaleti, sevginin büyük bir düşmanı olarak görür ve insanî çeşitliliği önemseyen eğitim anlayışlarının cehalet problemini çözmede önemli araçlar olacaklarını belirtir. Burada özellikle din eğitimi veren üniversitelerin önemli olduğunu vurgular. Bu doğrultuda korkuların ortadan kaldırılması için tüm eğitim müfredatlarında ve dinî yorumlarda hem insanların inançlarına saygı duyulmasını hem de toplumu ilgilendiren bu temel konuları yapılandırırken kültürel çeşitlilik, cinsiyet vb. gibi konularla yüzleşilmesi gerekliliğini belirtir (Nussbaum, 2000, s. 258). Çoğulculuk, akademik özgürlük ve ayrımcı olmayan tutumların din kolejlerinde veya din üniversitelerinde bulunması gereken standartlar olduğunu ve bu kurumların da diğerleri gibi bu ideallerin tanımlandığı demokratik bir kültür için vatandaşları hazırladığını hatırlatır. Nussbaum (2000), ayrıca dinî kurumların, sağlıklı bir dinî çoğulculuğun koşullarını bozan politikaları seçemeyeceklerini/seçmeyeceklerini de düşünür (s. 260). Dinler de diğer toplumsal kurumlar gibi iyi düzenlenmiş toplumun kurulmasında rol alan kurumlardır. Bu onların toplumlar için

vaz geçilmez olduklarının göstergesidir. Bundan daha da önemlisi, Nussbaum için, dinler, insanların yaşamlarını anlamlı kılan yolları sunan en temel kaynaklardan da biridir. Bu nedenle özellikle çağımız gibi anlam arayışı yoğun olan bir çağda insanların bu anlamları oluşturdukları kaynaklarını dolayısıyla din gibi bir kaynağı kesintiye uğratmak da insanîliğin iyiliğe hizmet etmenin dışına çıkmak olacaktır.

Sonuç

Dinsel ayrımcılık ve tahammülsüzlük hakkındaki düşünceleri çağdaş felsefenin önemli filozoflarından bir olan Martha Nussbaum'un görüşlerinden hareketle ele aldığımız bu çalışmada sonuç olarak söyleyebileceğimiz şu şekildedir:

Çeşitli ayrımcı tutumlardan biri olan dinsel ayrımcılık ve dinsel tahammülsüzlük geçmişten günümüze varlığını devam ettirmektedir. Bugün ise yeni bir dinsel tahammülsüzlüğün ortaya çıktığını gözlemlemekteyiz. Bu da Batı Avrupa'da özellikle Müslümanlara yönelik bir tahammülsüzlük olarak kendini göstermektedir. Öncekiler gibi bu yeni tahammülsüz ve hatta yer yer düşmanca tutumun da dayanakları oldukça zayıftır. Çünkü dinler arasında bu ayrımcı tutumların insanlığın köklü olan değerli yerel ve evrensel yaşama anlayışlarıyla ters düştükleri açıktır. Dinler bireysel ve toplumsal yaşantılarda anlamlı yapılardır ve Nussbaum bu gerçeğin tüm dinler için kavranması gerektiğini söyler. Bu nedenle ona göre dinsel farklılıklardan kaynaklanan tahammülsüz ya da ayrımcı tutumların ortadan kaldırılması acil olarak çözülmesi gereken konulardan biri olarak ortada durmaktadır. Nussbaum böyle bir problemin çarpıtılmış ve abartılmış korku ve nefret duygularının çeşitli güç kaynakları aracılığıyla kullanılması sonucu ortaya çıktığını, gerçekçi olmadığını ve günümüz dünyasında haksız bir yer kapladığını düşünmektedir. Bu nedenle tüm toplumların bu sorunun çözümünde sorumluluk alması gerektiğini söyler. Sorunun çözümü için pek çok yolun varlığına işaret etmektedir. Bunlardan biri; iyi ilkeleri içeren, narsistik olmayan bir tutarlılık içinde hareket etmeyi vurgulayan ve "iç gözlerin", yani dünyayı azınlık deneyiminin bakış açısından görme yeteneğinin geliştirilmesini sağlayan bir yaklaşım geliştirmektir. Buradaki iyi ilkeler ise onur, vicdan ve kırılabilirlik ölçü gibi ilkelere. Bu ilkelerin açıklanmasını ve tüm insanlar için ve hatta insan olmayan varlıklar için dahi gözetilmelerini önerir. Bir başka çözüm yöntemi ise böyle bir sorunu, çeşitli felsefi akıl yürütmeleri kullanarak özellikle de Sokratik sorgulamayla ele alıp eleştirel aklın süzgecinden geçirmek gereklidir. Yine aynı zamanda Batılı zannedilen insanî değerlerin hakikatte bütün dünyanın ortak ürünleri

olduğunu görüp bunları geliştirmek üzerine bir kabulü dayanak olarak belirlemek önerilen çözüm yöntemlerindedir. Toplumsal yapılanma süreçlerinde ve anayasalarda ayrımcılığı önleyecek kararların ve yasaların oluşturulması başka önemli bir öneridir. Dinler arasında yaşanan ayrımcılık sorununun ortadan kalkmasında en köklü çözümü sağlayacak olan da insanca yaşamı geliştirmeye dönük eğitim anlayışlarının geliştirilmesidir. Bu eğitim anlayışının geliştirilmesinde ve uygulanmasında özellikle dinî, siyasi liderlerin, filozofların, bilim insanlarının, din okullarının söylemlerinin, uygulamalarının, benimsedikleri yaklaşım ve müfredatların çok güçlü etkileri olacaktır. Nussbaum ayrıca böyle bir eğitimde sevgi ve başkasının gözünden dünyaya bakabilme yeteneklerini geliştirmenin önemli olduğunu söylemektedir. Cehalet nefretin ve korkunun temelinde yer alır, bu nedenle korkunun ve nefretin üstesinden gelebilmek için bunların yerine insanı daha iyiye ve daha mutlu olmaya yaklaştıran sevginin koyulması, bu duygunun öğretilmesi önemlidir. Çarpıtılmış korku ve nefret duygularının iyileştirilmesi insanın başkalarına sevgiyle ve iyilikle bakmasına olanak sağlayacak değerli bir unsurdur. Böylece cehalet ortadan kalkabilecek bir hâl alacaktır.

Bu çözüm yöntemleri göstermektedir ki ayrımcı tutumlar üstesinden gelinebilecek durumlardır. Bu güvenle, insanlığın korku kültürü yerine sevgi kültürünü geliştirerek ve birlikte akıl yürüterek daha insanca yaşamlara ulaşabilmesinin mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar

Bernasconi, R. (2018). *İrk Kavramını Kim İcat Etti?*, (Çev.: Z. Direk, T. Meriç, İ. Esiner, N. Öktem). İstanbul: Metis Yayınları.

Direk, Z. (2013). Başkada Aynı Kalmak: Türk Başkalığı Üstüne. <https://zeynepdirek.wordpress.com/2013/01/04/baskada-ayni-kalmak-turk-baskaligi-ustune/> (Erişim tarihi: 4.02.2022)

Gündüz, Ş. (2004). Dinlerde Ayrılık ve Çatışma: Ortodoksi-Heresi Kavgası. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9), 1-19.

Huntington, S. P. (2006). Medeniyetler Çatışması Mı?. *Medeniyetler Çatışması* içinde S. P. Huntington (Der.: M. Yılmaz). Ankara: Vadi Yayınları.

Nussbaum, M. C. (2000). *Cultivating Humanity A Classical Defence of Reform in Liberal Education*. Cambridge, Massachusetts and London England: The Belknap Press of Harvard University Press.

Nussbaum, M. C. (2010). *Not For Profit Why Democracy Needs The Humanities*. New Jersey: Published by Princeton University Press.

Nussbaum, M. C. (2012). *The New Religious Intolerance Overcoming The Politics of Fear in An Anxious Age*. Cambridge, Massachusetts And London England: The Belknap Press of Harvard University Press.

Nussbaum M. C. (2018). *Yeni Dini Hoşgörüsüzlük Kaygılı Bir Çağda Korku Siyasetinin Üstesinden Gelmek* (Çev.: B. Ersöz) İstanbul: Phoenix.

Platon (1995). *Devlet*, (Çev.: S. Eyüboğlu, M.A. Cimcoz). İstanbul: Remzi Kitapevi.

Sen, A. (2010). *Kimlik ve Şiddet Kader Yanılsaması* (Çev.: A. Kardam). İstanbul: Optimist.

Yavuz, Ş. (2009). "Öteki" ile "Beriki" Arasındaki Salınımında Dinlerde Birlikte ve Beraber Yaşamanın Teolojik ve Pratik İmkânı. *Milel Ve Nihal İnanç-Kültür-Mitoloji Dergisi*, 6 (2), 31-50.

Yılmaz, M. (2006). Medeniyetler Çatışmasına Giriş. *Medeniyetler Çatışması* içinde S. M. Huntington (Der.: M. Yılmaz). Ankara: Vadi Yayınları.

Yılmaz, Ö. (2008). Öteki İle Diyalojik İlişkinin Gereği. *İslam Araştırmaları* 1 (1), 137-145.